

פרופ' ישראל צבי גילת

”מצות הבן על האב... ללמדו תורה” – מהפך הלכתי מושכל של המסורת התלמודית

ראשי פרקים

- א. חובת האב ללמד את בנו תורה – המשתמע בתלמודים
- ב. שינוי אופייה של חובת האב ללמד את בנו תורה אצל הרמב"ם
- ג. ביאור שיטתו של בעל הטור בעניין חובת האב הדיפרנציאלית: בין מקרא למשנה
- ד. השלכות פרשנות הפוסקים "ללמדו תורה" על חובת האם ועל זכות הבת
- ה. סיכום

א. חובת האב ללמד את בנו תורה – המשתמע בתלמודים

מצוות תלמוד תורה המוטלת על האב ביחס לבנו, בניגוד למצוות האחרות – מילה ופדיון הבן, אינה נחתכת באזמל או תלויה בריטואל חד-פעמי, אלא ממושכת היא ומתנהלת לאיטה. מהתוספתא, ממקבילותיה בברייתות שבתלמודים¹ וממדרשי ההלכה² והאגדה³, שמנו את "מצות האב על הבן", נראה לענ"ד שאין כל הגבלה של גיל לקיומה של מצווה זו על-ידי האב. דומה שכשם שמצוותיו האחרות של האב להשיא לבנו אשה או ללמדו אומנות אינן מוגבלות לתקופה שבו הבן הוא קטן או סמוך על שולחן אביו אלא נמשכות מעבר לזה,⁴ אף מצוות תלמוד תורה כן.

---

1. קידושין, פרק א הלכה יא (ליברמן, 279); בבלי קידושין, כט, א; ירושלמי קידושין, פרק א, הלכה א.

2. מכילתא דר' ישמעאל, בא, פרשה יח (האראוויץ-רבין, 73). מכילתא דרשב"י, יתרו, פרק כ, י (אפשטיין מלמד, 150).

3. מדרש תנחומא הקדום, שלח, כו (באבער, 69); במדבר רבה, פרשה יז (א).

4. נראה שאף דרשת מכילתא דרשב"י לעיל הערה 2, בדבר חובת האב להשיא את בנו הקטן, לא באה להוציא את חיובו של האב גם לגבי בנו גדול. אך עיינו בספר מעשה הגאונים (ד"צ ירושלים, תשמ"ב) 62, הלמד מהמדרש הידוע בבראשית רבה, פרשה סג, י, כדלהלן: "...מדאמ' 'חייב אדם ליטפל בבנו עד י"ג שנה מכאן ואילך אומ' ברוך שפטרני מענשו של זה', מדפטיר מכאן ואילך מכלל דעד השתא בחיוב עליו". על הברכה והתכוונותה עיין: אמו"ר רי"ד גילת

יחסי הורים וצאצאים

מכון 'צומת', אלון שבות תשע"ד

אומנם בתוספתא חגיגה⁵ ובבבלי סוכה⁶ נאמר: " ...יודע לדבר אביו מלמדו שמע ותורה ולשון הקודש", אך נקל לנבון לדעת שאין זה אלא אומדן הגיל ממנו מתחיל חיוב האב ללמד את בנו תורה, כשם שיתר הזמנים הנמנים במקורות הללו, "שיודע לנענע בלולב – חייב בלולב, יודע לעטף – חייב בציצית...", יודע לשחוט – שחיטתו כשרה..." וכיוצא באלו, הם זמנים לתחילת חיובו של הקטן במצוות אלו.

חיזוק לדעתנו שאין מצוות האב ללמד את בנו תורה מוגבלת לבן קטן בלבד, ניתן למצוא בתקנה המיוחדת בבבלי בבא בתרא ליהושע בן גמלא,⁷ התקין "שיהו מלמדי תינוקות בירושלים מלמדים את התינוקות שאין להם אב". על כך מסופר בהמשך שם: "...עדיין מי שיש לו אב היה מעלו ומלמדו, מי שאין לו אב לא היה עולה ולמד, התקינו שיהו מושיבין בכל פלך ופלך. ומכניסין אותו **כבן טז כבן יז**, ומי שהיה רבו כועס עליו מבעט בו ויוצא, עד שבא יהושע בן גמלא ותיקן שיהיו מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר, ומכניסין אותו **כבן שש כבן שבע**..." כלומר, תקנתו של יהושע בן גמלא מבוססת על ההנחה שגם בן טז ובן יז חייב האב ללמדו תורה, אלא שבתחילה התקין למי שאין לו אב שילמד אצל מלמד שאינו אביו, ולאחר-מכן התקין שגם קטנים בני שש ובני שבע ילמדו אצל מלמד, ולא רק בני טז ובני יז, כפי שהיה נהוג בתחילה. ואכן, גם לאחר תקנתו של יהושע בן גמלא קיים שוני בין הגיל בו מתחיל האב ללמד את בנו תורה שהוא כאשר הילד "יודע לדבר" לבין הגיל הרצוי להכניס את

"ברוך שפטרני מעונשו של זה" (לתולדותיו של מנהג) סיני קיח (תשנ"ו) עמ' קע"קפו, והמקורות המשוקעים שם.

5. פרק א, הלכה ב (ליברמן, 374).

6. מב, א; ושם ערכין, ב, ב. ראו גם ירושלמי סוכה, פרק ג, הלכה יב. וראו דרשת ספרי דברים פסקה מו (פינקלשטיין, 104): "ולמדתם אתם את בניכם בניכם ולא בנותיכם דברי רבי יוסי בן עקיבה, מיכן אמרו כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה".

7. כא, ב. וראו גם שם, כתובות, ג, א.

הבן אצל מלמד, כפי שאנו למדים מהוראת רב לרב שמואל בר שילת – מלמד התינוקות: "...עד שית לא תקביל, מכאן ואילך קביל ואספי ליה כתורא.⁸

זאת ועוד: בבבלי כתובות⁹ הובאה תקנת אושא: "...שיהא אדם מתגלגל עם בנו עד שתים עשרה שנה, מכאן ואילך יורד עמו לחייו". מתוך פירושי הגאונים והראשונים עולה שאף תקנה זו מבוססת על חובתו של האב ללמד את בנו תורה. כך מפרש אחד הגאונים: "...האי מגלגל – ללמוד תורה קאמרינן, ולא למזונות ...".¹⁰ ומפירוש רש"י מהדורה קמא¹¹ משמע שעד גיל שתים עשרה שנה "מגלגל עם בנו להתגלגל ולהתנהג עמו לאט שלא לכופו לעסוק בתורה בכל כוחו", ולאחר שתים עשרה שנה "יורד עמו לחייו, כופהו לעסוק בתורה בכל כוחו". איזו משמעות יש לתקנת אושא לחייב את האב לכפות את בנו ללמוד תורה יותר מאשר לכפות על שאר אדם מישראל שאינו לומד תורה, אם לא שתקנת אושא לחייב את האב לכופ את הבן מבוססת על חובתו המיוחדת של האב ללמד את בנו תורה?¹²

8. שם, שם. הגרסה בכתובות נ, א "וספי ליה כתורא" וראו שם, שם שיש לבחון אם הבן הוא בריא או כחוש. שאם הוא בריא רצוי להכניסו אפילו פחות מבן שש כמאמרו של רב קטינא שם.

9. נ, א.

10. ב"מ לוין, אוצר הגאונים, כתובות, חלק התשובות, שלד. יצוין שבראב"ן, חלק שלישי, (מהדורת ראשקעס, לא, א) (=הובא באוצר הגאונים שם, שם) נמצא הפירוש הבא: "אם לא ילמוד לא יפרנס אותו ויקפח פרנסתו כדאמרינן הקורא לחברו רשע ירד עמו לחייו ופירוש הגאונים מעמיד חנות אצל חנותו ומקפח פרנסתו". נראה שגם מפירוש זה משמע שמדובר אפילו בבן היכול להתפרנס מעצמו ובקי במשא ומתן, כלומר אף בבן למעלה מגיל שלוש עשרה שנה.

11. מובא בשטמ"ק, כתובות שם, שם. וראו גם רי"ף בפסקי הלכותיו, שם, שם (בדפוסים: יח, א) שכתב: "...באושא התקינו שיהא אדם מגלגל עם בנו בתלמוד תורה ...".

12. הרי לימוד תורה היא מצוות עשה, ובין אם זו סתם מצווה ש"כופין אותו עד שתצא נפשו", ובין אם זו מצוות עשה שמתן שכרה בצדה שאין כופין עליה, לא היה צריך להיות הבדל בין האב לבין שאר בני אדם, אם לא שלאב יש זיקה מיוחדת של מצווה ללמד את בנו ומכוח זיקה זו יש לו אפשרות לכפות את בנו עליה. על הפירוש למצוות עשה שמתן שכרה בצידה שאין בית-דין כופין או מוזהרין עליה, עיינו במאמרי, "האומנם מצוות צדקה שמתן שכרה בצידה אין בית-דין מצווה לאכוף על קיומה?" סיני קיד (תשנ"ד) ע' ריז.

יצוין שתקנת אושא נשוא דיונונו אין בה כל הגדרה לגיל בו מסתיימת חובתו של האב לכופף את בנו ללמוד תורה, כפי שקיימת הגדרה בתקנת אושא אחרת: "...שיהא אדם זן את בניו ובנותיו כשהן קטנים".¹³ דומה שהטעם להבדל שבין שתי התקנות הוא, כי האב מחויב לזון את בניו ובנותיו כל עוד אינם יכולים לצאת ולהתפרנס מעצמם; ואילו האב מחויב ללמד את בנו תורה עד שידע לפחות חמישה חומשי תורה. לפי האמור בבבלי קידושין, חובתו של האב היא ללמדו מקרא,¹⁴ מכאן ואילך עומד הבן לעניין זה ברשות עצמו כמו כל אדם מישראל. לאמור: אם רצה להחכים, הוא מוצא לעצמו מלמד שילמדו משנה. ובברייתא שבבבלי בכורות נאמר עוד, ש"אם לא מצא (מלמד – יצ"ג) בחינם שילמד בשכר", שכן" תלמוד לומר 'אמת קנה',¹⁵ הגם שבבבלי נדרים הובא איסור על המלמד ליקח שכר עבור הוראתו.¹⁶ מהבבלי ניתן להסיק, שאין האב כופה את בנו ללמוד תורה, אלא רק בדברים שהוא מחויב ללמד את בנו, ולא בעניינים שאין מחובתו ללמדו.¹⁷

13. בבלי כתובות, מט, ב, וראו גם שם, נ, א הדרשה שדרשו רבותינו שביבנה: "וכי אפשר לעשות צדקה בכל עת? ...זה הזן בניו ובנותיו כשהן קטנים". ועיינו בספרי דיני משפחה – יחסי הורים וילדים, בפרק השביעי 7.3.2.

14. ל, א.

15. כט, א. על תוכנו של הלימוד הראוי בתורת מצוות תלמוד תורה, עיינו בספרי דברים, פיסקא מח, (פינקלשטיין, 113) נאמר: "...שלא תאמר למדתי הלכות דיי, תלמוד לומר: 'מצוה', 'המצוה', 'כל המצוה', – למוד מדרש הלכות והגדות וכן הוא אומר: 'כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם' – זה מדרש, 'כי על כל מוצא פי ד' – אלו הלכות והגדות". לעומת זאת דומה שבבבלי מנחות, צט, ב הגישה שונה, שם מדייק ר' אמי בדבריו של התנא ר' יוסי "אפילו לא שנה אדם אלא פרק אחד שחרית ופרק אחד ערבית קיים מצות 'לא ימוש ספר התורה הזה מפיד'". וגם ר' יוחנן האומר דבר זהה משמו של ר"ש בן יוחאי מוסיף "ודבר זה אסור לאומרו בפני ע"ה (=עם-הארץ)". ורביא אמר "מצוה לאמרו בפני ע"ה".

16. לז, א. ודבר זה עולה מדיני המשנה בנדרים, ד, ג, הקובעת שהמודר הנאה מחברו "מלמדו מדרש הלכות ואגדות אבל לא ילמדנו מקרא". והשווה משנה בכורות, ד, ו: "הנוטל שכרו לדין – דיניו בטלים". וראו מה שביארו שם בבבלי בכורות, כט, א.

17. בבבלי כתובות נ, א מובאת סתירה בין תקנת אושא זו לבין מימרת רב שהורה לרב שמואל בר שילת ש"עד שית לא תקביל, מכאן ואילך קביל ואספי ליה כתורא". שני תירוצים נאמרו שם בבבלי: הראשון, שיש הבדל בין חובת המלמד ל"אספי ליה כתורא", שמשמעו דרך הלימוד הרגילה, לבין חובת האב לכפות על בנו ללמוד תורה ואף לירד עימו לחייו מגיל שתים-עשרה שנה. תירוץ זה עולה עם דברינו, כי תקנת אושא היא רק למקרא, ומתיישבת

אך גם אם נאמר שיש גיל אשר בו מסיים האב את חיובו לכוף את בנו ללמוד תורה לפי תקנת אושא, כפי שקיים בעניין מזונות, נראה שיש ללמוד מעניינו של חיוב דומה, של חינוך, על חיוב לימוד התורה. לפי הברייתא בבבלי קידושין (ל, א) חייב האב לחנך את בנו עד גיל של עשרים ושתיים שנים או עד לגיל של עשרים וארבע שנים, שהוא גיל הגבוה בהרבה מגיל הבגרות בו הופך הקטן

עם המסורת בבבלי קידושין שאין האב מחויב ללמד את בנו אלא מקרא. ברם התירוף השני – "ואב"א לא קשיא: הא למקרא הא למשנה" – מלמד שחייב האב לכפות על בנו ללמוד משנה לכשיגיע הבן לגיל של שתיים-עשרה שנה ולא ירצה ללמוד, אף שבבבלי קידושין משמע שאין האב מחויב ללמד את בנו "משנה תלמוד הלכות ואגדות". ודבר זה תימה. אכן תירוף שני זה לכשעצמו קשה. כפי שיראו המעיינים, נשען תירוף זה על דברי אביי "דאמר אביי: אמרה לי אַם: בר שית – למקרא, בר עשר – למשנה; בר תליסר – לתעניתא מעת לעת, ובתינוקת – בר תריסר...", והרי משם עולה כי ראוי לכפות את הבן ללמוד משנה כבר מגיל עשר. בעלי התוספות, שם, שם, ד"ה בר שית, עמדו על הקושי שבדבר וניסו ליישב, ובלשונם: " ...ובר עשר למשנה לא למיספי ליה אלא לגלגל עד י"ב שנה". ופירוש זה תמוה, וכבר עמד על כך בעל ההפלאה, שם, שם. יצוין שבראשונים אין התייחסות ישירה לסתירה האפשרית בין המסורת בכתובות באשר לתקנת אושא בפירושה השני לבין המסורת בקידושין. הרי"ף בהלכותיו (לעיל הערה 11), והרא"ש בפסקיו (כתובות, פרק ז, סימן טז) קובעים שחובה על האב לכפות על בנו ללמוד משנה מעל לגיל שתיים-עשרה שנה ולמקרא מגיל שש שנים, הגם שבקידושין הם פוסקים (הרי"ף ל, א [בדפוסים יב, א] והרא"ש, שם, פרק א, סימן מג) שהאב חייב ללמד את בנו רק מקרא. הרמב"ם, כפי שנראה להלן (בסימן הבא), משמיט את תקנת אושא מצד אחד, ואין הוא מביא להלכה את המסורת בקידושין ש"מלמדו מקרא ואינו מלמדו משנה". ועל שיטתו של הרמב"ם נעמוד להלן במילואה. דומני שלבעל הערוך בערך רד (קאהוט, חלק ז, 256) יש גישה מיוחדת משלו בנושא. וזו לשונו: "...בפ' נערה שנתפתתה בגמ' האב מגלגל עם בנו עד י"ב שנה מכאן ואילך יורד עמו לחייו, פי' מגלגל אדם עם בנו ומלמדו שלא בצער. מכאן ואילך – מלמדו הרבה ומכה אותו בשבט עד שילמוד. פ"א למקרא מבן ו' וספי ליה כי תורא ולמתני הרבה במשנה ובתלמוד עד י"ב שנה, מכאן ואילך – מקצת היום מלמדו אומנות כדי שיחיה ממנה". נראה שלדעתו של בעל הערוך יש לבאר את התירוף השני היפך מן המקובל. לפי הפירוש המקובל, כפיית הבן ללמוד משנה היא מגיל שתיים עשרה למשנה, ואילו למקרא כופין את הבן מגיל שש (ראה לדוגמה בית הבחירה למאירי, כתובות, ג, א ד"ה לעולם (סופר, 184)), ואילו בעל הערוך סובר שלגבי מקרא יש חובה על האב לילך אחר תקנת אושא ולכפות את בנו ללמוד מקרא גם לאחר גיל שתיים-עשרה, כשעד לגיל זה יש עליו רק להתגלגל עמו. אך באשר למשנה, אין חובה לכפות על הבן. אבל המלמד עצמו חייב "למתני הרבה במשנה ובתלמוד" ולשם כך אף ל"אספי ליה כי תורא", כלומר, לכפותו ברצועה, וחיוב זה ללמדו משנה ולכפותו בשל כך הוא רק עד גיל של שתיים-עשרה שנה, ומכאן ואילך אין על האב להשתדל בלימודו של בנו אלא מפסיק הוא את לימודו ומלמדו אומנות "כדי שיחיה ממנה".

להיות לאיש. קשה להניח, שכוונת תקנת אושא היא, שהאב מחויב להתגלגל עם בנו עד גיל שתים-עשרה שנה ולכפות עליו תלמוד תורה באמצעים חמורים רק למשך שנה אחת עד גיל של שלוש-עשרה ולא יותר מכך.

ראוי לציין, שבתלמודים אין זכר לחיובו של האב לשכור מלמד לבנו. ייתכן אפוא שתקנת יהושע בן גמלא הותקנה במקורה רק עבור מי שאין לו אב, ומשום-כך היא חובה המוטלת על ציבור בני העיר ומשתלמת לפי נפשות או לפי ממון ואינה מוטלת ישירות על האבות עצמם.¹⁸ תימוכין להשקפה זו ניתן למצוא במימרות אחדות בתלמודים המדברים על חובתם הציבורית של בני העיר להעמיד מלמדי תינוקות. כך נמסרה עדותו של ריש לקיש לרבי יהודה נשיאה:¹⁹ "מקובלני מאבותי, ואמרי לה מאבותיך, כל עיר שאין בה תינוקות של בית רבן מחריבין אותה, רבינא אמר מחרימין אותה". ובירושלמי חגיגה:²⁰ "תני ר"ש בן יוחאי: אם ראית עיירות שנתלשו ממקומן בארץ ישראל, דע שלא החזיקו בשכר סופרים ומשנים (מלמדי תינוקות מקרא ומשנה)²¹. להלן מובאת גם השוואה בין חובתם של בני העיר להעמיד מלמדי תינוקות לבין חובתם להחזיק את שומרי העיר:

רבי יודן נשייא שלח לר' חיה ולר' אסי ולר' אמי למעבור בקרייתא דארעא דישראל למתקנה לון ספרין ומתניינין. עלין לחד אתר ולא אשכחון לא ספר ולא מתניין, אמרין לון: 'אייתון לן נטורי קרתא. אייתון לון סנטורי קרתא, אמרון לו: אילין אינן נטורי קרתא? לית אילין אלא חרובי קרתא. אמרי לון: ומאי אינן נטורי קרתא? אמר לון: ספרייא ומתניינייא. הדא היא דכתיב: "אם ד' לא יבנה בית וכו'".²²

18. על גישת הראשונים בעניין הנידון ראו בסימן הבא. יצוין שבתשובות הרדב"ז, חלק חמישי, סימן קיד, מכריע הרדב"ז שאין אדם מחויב לשכור מלמד עבור בן בנו בנימוק: "...דעיקר הדין בבנו אינו אלא מן התקנה הוא, ואין לנו אלא כעין התקנה בלבד, והרי אמרו 'מתקנת יהושע בן גמלא ואילך' אם אינו יודע ללמדו בעצמו שוכר לו מלמד..."

19. בבלי שבת קיט, ב.

20. פרק א, הלכה ז.

21. קרבן העדה שם, שם ד"ה בשכר.

22. וראו בהקשר לזה בבבלי סנהדרין, יז, ב שבין עשרת הדברים שחייבים להיות בכל עיר נמצא גם מלמד תינוקות.

ב. שינוי אופייה של חובת האב ללמד את בנו תורה אצל הרמב"ם

דומה, שרק מתקופת הראשונים ואילך אנו למדים על קיומה של חובת האב לשכור מלמד לבנו, כמו שכותב הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה:²³ " ... וחייב לשכור מלמד לבנו ללמדו", ולהלן שם:²⁴ " ... היה מנהג המדינה ליקח מלמד תינוקות בשכר, נותן לו שכר". עניין זה טעון ביאור, מנין לרמב"ם חובה זו שאינה מפורשת בתלמודים?

שתי סברות הובאו בנושאי כליו של הרמב"ם ושתייהן צריכות עיון.

(1) בעל הלחם משנה, לאחר שכתב על חידושו של הרמב"ם ש"זה לא מצאתי מפורש"²⁵ מביא סברת המהרי"ק: "דמסברא ידע ליה שכתב, ומשמע ליה להרמב"ם דכיוון דמותר ליטול שכר על המקרא א"כ חייב ללמדו בשכר ...".

סברתו של המהרי"ק מבוססת אפוא על ההבחנה המצויה בבבלי נדרים בין תורה שבכתב שמותר לקחת שכר עבור הוראתה, לבין תורה שבעל פה, שיש איסור ליקח שכר עבור לימודה.²⁶

אך דומני שהבחנה זו קשה משתי סיבות:

ראשית, הבחנה זו נאמרה בבבלי נדרים רק כלפי המלמד עצמו, שאסור לו לקבל שכר עבור לימוד תורה שבעל-פה, ולא נאמרה כלפי הלומד ולא כלפי האב. ההיפך הוא הנכון: מהברייתא שבבבלי בכורות²⁷ משמע, כי ראוי שאדם ישכור לו מלמד שילמדו משנה בשכר אם אין מוצא הוא מי שילמדו בחנם שכן "תלמוד לומר: 'אמת קנה'".

23. א, ג

24. שם, א, ז.

25. שם, שם. אך ראו תשובות הרדב"ז, חלק חמישי, סימן קיד, שסבר שהדבר מפורש בבבלי מתקנת יהושע בן גמלא שמחייבת את האב, שאינו יודע ללמד את בנו, לשכור לו מלמד.

26. שם, לו, ב – לז, א.

27. כט, א.

שנית, הבחנה זו שבין לימוד המקרא לבין לימוד המשנה אינו עניין לדרשנות הפסוקים,²⁸ אלא נעוץ בטעם הגיוני. כפי שנראה מבבלי נדרים, סובר רב שמואל לקבל שכר עבור לימוד מקרא; שכן מי שמלמד מקרא אינו נוטל עבור הלימוד עצמו, אלא עבור עניין צדדי של שימור הקטנים, "דמסתמא לומדי מקרא קטנים וצריכים שימור"²⁹ או כפי שסבור ר' יוחנן ששכר מלמדי המקרא הוא עבור פיסוק טעמים "דלאו מדאורייתא ניהו"³⁰. כך שאם התלמיד הוא גדול ואינו זקוק לשימור וגם יודע כבר את פיסוק הטעמים אין ליקח שכר עבור לימודו, אף אם לימודו הוא תורה שבכתב. מנגד, אף כלפי לימוד התורה שבעל-פה סבור הר"ן להלכה בעקבותיו של הירושלמי בנדרים "דעל המדרש לא שרי למשקל, מיהו ה"מ שכר לימוד אבל אגר בטלה שרי"³¹.

מכאן שהבחנה בין האיסור לקבל שכר עבור לימוד תורה שבעל-פה לבין היתר לקבל שכר עבור לימוד תורה שבכתב אינה ברורה כל עיקר, מה עוד שהרמב"ם עצמו בהלכות תלמוד תורה סבור שחיוב האב ללמד את בנו תורה אינו

28. כמו מה שמובא בבבלי, נדרים לו, ב: "ואותי צוה ה' בעת ההיא ללמד אתכם' וכתוב: 'ראה למדתי אתכם חוקים ומשפטים כאשר צוני ה' – מה אני בחינם, אף אתם נמי בחינם", שכן הבבלי עצמו מקשה "מקרא נמי בחינם?". על השתלשלות הסוגייה בבבלי וההבדל בינה לבין הירושלמי, נדרים פרק ד, הלכה ד, ראו ד' הלבני מקורות ומסורות, סדר נשים (דביר, תשכ"ט), ע' שח-ט.

29. פירוש הר"ן שם, לז, א ד"ה רב, וראו פירוש הרא"ש שם ד"ה שכר שימור: "נוטלין על נערים קטנים הלומדים מקרא לשומרם שלא ילכו ברחובות ובשווקין ויזיקו ויחנכו לדברים רעים".

30. פירוש הרא"ש, שם, שם, לשכר פיסוק וטעמו "לנגן המקראות כהלכתן".

31. ר"ן, שם, שם, ד"ה ולעניין הלכה. הירושלמי הוא בנדרים, פרק ד הלכה ג, בשם ר' יודן בי רבי ישמעאל. גם על הנוטל שכר לדון, שכאמור במשנה בכורות, ד, ו, דיניו בטלים, נאמר בבבלי כתובות, קי, ב, שאומנם מי שנטל שכר דיניו בטלים, אך אם "אגר בטילא הוה שקיל" – מותר. ואף-על-פי שבברייתא שם נאמר ש"מכוער הדיין שנוטל שכר לדון אלא שדינו דין" – "הני מילי בטילא דלא מוכחא" אבל "בטילא דמוכחא" מותר ליטול. להלן מסופר שם על רב הונא שהיה מבקש שכר עבור פסקיו בזו הלשון: "הבו לי גברא דדלי לי ברפיקא ואידון לכו דינא". עיינו גם בתוס' בכורות כט, א, ד"ה הנוטל, וכן ד"ה מה אני. שם בד"ה האחרון אומרים התוספות דבר השייך לענין לימוד התורה לאחרים, ש"מה שנוהגין עכשיו ללמוד תורה בשכר, אם אין לו במה להתפרנס שרי, ואפילו יש לו, אם הוא שכר בטילה. דמוכח שמניח כל עסקיו משא ומתן שלו, מסתברא דחשיב מוכח יותר..."

מצטמצם ללימוד המקרא בלבד,³² כפי שמשמע מבבלי קידושין³³ וכפי שפסקו כך להלכה הרי"ף בספר הלכותיו³⁴ והרא"ש בפסקיו,³⁵ אלא נמשך והולך – לדעתו – גם ללימוד תורה שבעל-פה. וחובה זו לפי הרמב"ם שם, כוללת בתוכה שכירת מלמד, למרות האיסור ליקח שכר אם אין מישהו אחר שילמד את הבן בחינם.

(2) נימוק נוסף רמוז אולי בהגהות מימוניות בהלכה שהביא בשם ר"מ מרוטנבורג:³⁶

... דכייפינן ליה ללמדם או לשכור להם מלמדים. דמאי שנא האי עשה ד'ולמדתם אתם את בניכם' משאר עשה דכייפינן לקיים, כמו עשה דסוכה, וכן למאן דאמר פריעת בעל חובה מצוה אמר... דכופין אותו לפרוע. מידי דהוה אשאר מצות עשה. וכשם שחייב בבנו למולו ולפדותו דכופין אותו לקיים, הכי נמי כייפינן ליה ללמוד תורה. וכיוון דהא מילתא חובה, הוי ליה כשאר בעל חוב ועבדינן בהא מילתא...

אך גם נימוק זה צריך עיון: כלום כל מצווה המוטלת על אדם מישראל זוקקת איתה חובה ממונית, כמו המצווה הממונית של פריעת חוב? הנה כפיית אדם לישיב בסוכה, להניח תפילין, לשמוע קול שופר, לייבם, לחלוץ, לכסות את דם השחיטה בעפר ועוד, אינן מצוות הזוקקות קיומה של חובה ממונית שיש לכפות עליה. גם מצוות המצריכות בעלות קניינית כדי לקיימן, כמו נטילת לולב, יכולות לעתים להתקיים בדרך של מתנה על-מנת להחזיר.³⁷ נכון הוא שכשאין אדם יכול לקיים מצוות עשה מסוימת, כופין עליו להוציא ממון בכדי לקיימן,³⁸ אבל כאן כותב הרמב"ם שהחובה לשכור מלמד תלויה במנהג המדינה, ואין היא קשורה

32. תלמוד תורה, א, ז.

33. ל, א.

34. שם, שם (בדפוסים: יב, א).

35. קידושין, פרק א, הלכה מג.

36. תלמוד תורה, א, א.

37. ראו בבבלי סוכה, מא, ב; רמב"ם לולב, ח, י; טור אורח חיים, סימן תרנח; שולחן ערוך, שם, שם, ד.

38. ראו, למשל, לבוש, יורה דעה, סימן רמה, סעיף ד. וכן ה"ל, שבסימן רסב, סעיף א.

למקרה שבו אין האדם יכול ללמד את בנו תורה בעצמו.³⁹ נוסף ונאמר, שייתכן שחובתו של האב ללמד את בנו תורה היא חובה אישית כמו שיש על האב חובה ללמוד בעצמו, וכשם שכל אדם מישראל חייב ללמוד תורה לפי כוחו, מידת הבנתו ויכולתו להתפרנס ולפרנס את בני-ביתו, ואין הוא חייב לשכור לעצמו מלמד שילמדו, כך חייב הוא ללמד את בנו לפי מידת כוחו, הבנתו ויכולתו לפרנס ולהתפרנס, ואין האב מחויב לשכור מלמד לבנו אם חפץ הוא ללמד לפי כוחו והבנתו.

(3) דומה שבכדי להסביר את חיובו של האב לשכור מלמד לבנו לפי שיטת הרמב"ם, יש ליתן את הדעת לשיטתו של הרמב"ם במצוות תלמוד תורה. לדעת הרמב"ם יש במצוות תלמוד תורה שתי חובות עיקריות: האחת, החובה המופנית לכל איש מישראל ללמוד תורה בעצמו; והשנית, החובה ללמד את בניו הקטנים. שכן לדעתו, קטנים פטורים הם מתלמוד תורה בעצמם ועל כן "אביו חייב ללמדו תורה".⁴⁰ וכך מבאר הרמב"ם שתי חובות אלו בפרק ראשון בהלכות תלמוד תורה שלו: על כל איש מישראל חובה "לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה",⁴¹ וללמוד "עד יום מותו".⁴² "וחייב לשלש זמן למידתו: שליש בתורה שבכתב ושלש בתורה שבעל פה, ושלש יבין וישכיל אחרית דבר מראשיתו, ויוציא דבר מדבר... ועניין זה הוא הנקרא גמרא..."⁴³.

39. תלמוד תורה, א, ז

40. על מניין המצוות הכלולות בתלמוד תורה יש כמה שיטות אצל הראשונים: שיטת הרמב"ם בספר המצוות, מצווה יא; שיטת בעל ספר היראים (שיף, סימן רכה); שיטת הרס"ג במנין מצוות עשה, יד"טו. על שיטות אלו ראו בהרחבה אצל ר"י פרלא, על ספר המצוות לרס"ג, עשין, יד"טו (ד"צ ירושלים, תשל"ג, 235-254).

41. שם, א, ח.

42. שם, שם, י.

43. שם, שם, יא. וראו גם שם, הלכה יב: ש"בד"א בתחילת לימודו של אדם אבל כשיגדיל בחכמה, ולא יהא צריך לא ללמוד תורה שבכתב ולא לעסוק תמיד בתורה שבעל פה, יקרא בעיתים מזומנים תורה שבכתב ודברי השמועה כדי שלא ישכח דבר מדברי דיני תורה ויפנה כל ימיו לגמרא בלבד לפי רוחב שיש בלבו וישוב דעתו". על מונחי-היסוד בהלכות תלמוד תורה לרמב"ם כמו ההבדל בין תורה שבכתב לבין תורה שבעל פה ובין תורה שבעל פה לבין תלמוד תורה עמד בהרחבה החכם פרופ' י' פאור בספרו עיונים במשנה תורה לרמב"ם – ספר המדע (מוסד הרב קוק, תשל"ח) 177 – 182.

ובאשר לחובת האב ללמד את בנו הקטן, מונה הרמב"ם כמה שלבים:

א. "משיתחיל לדבר – מלמדו 'תורה צוה לנו משה' ו'שמע ישראל'".⁴⁴

ב. "ואחר כך מלמדו מעט מעט פסוקים עד שיהיה בן שש או בן שבע הכל לפי בוריו".⁴⁵

ג. "ומליכן אצל מלמד תינוקות..."

מהקשר ההלכות שברמב"ם עולה בבירור, כי אין חובת האב ללמד את בנו תורה נמשכת מעבר להיותו בן קטן. וכשאותו בן הופך להיות איש מישראל מחויב הוא עצמו בקיום מצוות לימוד תורה ואין האב מחויב אז ללמדו. משום כך אין הרמב"ם מביא להלכה את תקנת אושא כפי שהביאה הרי"ף בהלכותיו⁴⁶ והרא"ש בפסקיו,⁴⁷ שכן לדעתו כל חובתו של האב כלפי בנו היא עד סוף גיל שתיים-עשרה שנה, כלומר: עד להיותו איש ולא לאחר-מכן.

גם גיל חובת הכפייה שחייב המלמד להכות את התינוק הלומד אצלו הוא מוקדם יותר מהגיל הקבוע בתקנת אושא לכפייה, ומתחיל מהגיל בו מולך האב את התינוק אצל מלמד תינוקות, שהוא – לפי הרמב"ם – משש ומעלה, שאז "מכה אותן המלמד להטיל עליהם אימה... ויושב ומלמדן כל היום כולו ומקצת מן הלילה, כדי לחנכן ללמוד ביום ובלילה...".⁴⁸ על פי הרמב"ם נראה אפוא, שאין המלמד חייב לכפות על תלמידו שילמד, אלא כל עוד התלמיד קטן ואינו מחויב בלימוד תורה בעצמו. ברם, משהפך הקטן להיות איש פוסקת חובתו של המלמד לכפות עליו שילמד כשם שפוסקת חובתו של האב מללמדו.

ניתן אפוא לשער, כי ההבחנה שעושה הרמב"ם, בין בן קטן שאביו חייב ללמדו, לבין בן גדול שנעשה איש שאין אביו חייב ללמדו, יש לה השפעה על קביעתו של

44. שם, שם, ו.

45. שם, שם. הגיל של שש שנים נקבע בהסתמך על עדותו של רב שמואל בר שילת מדבריו של רב (בבלי כתובות, נ, א). וראו שם, שם, על החילוק בגיל בין תינוק בריא לבין תינוק חלוש.

46. כתובות, נ, א (בדפוסים יח, א).

47. כתובות, פרק ד, הלכה טז. ועיינו שערי התקנות (לא"מ בלאך), סימן לב, תמיהתו על השמטתו של הרמב"ם בנקודה זו.

48. תלמוד תורה, ב, ב.

הרמב"ם שחייב האב לשכור מלמד לבנו אם כך הוא מנהג המדינה. דומה, שסברת הרמב"ם היא שאין חובתו של האב לשכור מלמד לבנו נובעת ישירות ממצוות תלמוד תורה, שכן מה לי החובה האישית של אדם ללמוד תורה, שאינו מחויב לשכור לעצמו מלמד שילמדו, אלא לומד תורה מעצמו כפי כוחו ויכולתו; ומה לי חובתו של האב כלפי בנו שבה היא מחויב לשכור לבנו מלמד. אלא חובתו של האב לשכור מלמד לבנו נובעת מן החובה המוטלת על האב לדאוג לכל צורכיהם, הגופניים והרוחניים, של בניו הקטנים. כשם שחובת האב לזון ולפרנס את בניו הקטנים – כפי שדנו על כך לעיל – נובעת מאומדן־הדעת שאבות לבנים קטנים מרחמים על בניהם הקטנים, ולכן גומרים בדעתם לזונם ולפרנסם (אם אין לקטנים רכוש משלהם),⁴⁹ כך מוטלת עליו חובה לדאוג לצרכיו הרוחניים של הילד – כדברי החת"ם סופר – שאם "בפרנסת הגוף עניינים קרובים קודמים, מכל שכן בפרנסת הנפש ללמדו חוקי אלוקים ותורותיו..."⁵⁰ הוזה אומר: מאחר שנוהג העולם כי האב טרוד בפרנסתו ובפרנסת ביתו ואין הוא פנוי כל שעה ללמד את בנו, כמו שאין הוא פנוי ללמוד בעצמו, לכן ניתן לומר שקיים אומדן־הדעת כי האב גומר בדעתו לשכור מלמד לבנו, אפילו יכול הוא ללמד את בנו בעצמו בדוחק ובמקוטעין, כפי שלומד הוא תורה בעצמו. אלא שהרמב"ם תלה את אומדן־הדעת בענייני שכירת מלמד ב"מנהג המדינה",⁵¹ שכן ישנן מדינות שהאבות פנוים ללמד את בניהם בעצמם, ומשום־כך אין הם גומרים בדעתם לשכור מלמד לבניהם הקטנים; וישנן מדינות שהאבות טרודים הם מאוד בפרנסתם וגומרים הם בדעתם לשכור מלמד לבנם. משום־כך נראה, שאין הרמב"ם מבדיל בין חיוב האב ללמד בנו מקרא לבין הפטור ללמד את בנו "תורה שבעל־פה", שכן גם אם אין תורה שבעל־פה נכללת ב"מצוות האב על הבן...ללמדו תורה" יש לילך אחר נוהגם של הבריות שלוקחים הם לבניהם מלמד

49. בכך הבדלנו בין אומדן־הדעת של אבות לבנים קטני־קטנים לבין אבות לבנים קטנים. בבנים קטנים מעל גיל שש אין האב דוחק עצמו לזונם אלא אם אמוד הוא לנו שהוא עשיר שאז מן הסתם גמר בדעתו לפרנס את בנו. וראו על כך לעיל בפרק השביעי 7.7.2.1.

50. חידושי חת"ם סופר, ב"ב, כא, א, ד"ה והנלעה"ד בזה; וכן הנ"ל, נדרים, לז, א.

51. תלמוד תורה, א, ז.

בשכר שילמד את בניהם תורה שבעל-פה, כאשר אין מוצאים מישהו שילמדם בחינם.⁵²

ג. ביאור שיטתו של בעל הטור בעניין חובת האב הדיפרנציאלית: בין מקרא למשנה

גם שיטתו של בעל הטורים⁵³ בעניין חובתו של האב לשכור לבנו מלמד טעונה ביאור. בעל הטורים מפריד בין חובתו של האב ללמד את בנו מקרא, שלשם כך חייב הוא לשכור מלמד לבנו, ובין פטורו של האב, ש"אינו חייב ללמדו בשכר משנה ותלמוד", ובהסתמך על הרמ"ה פוסק הוא כדלהלן: "...וכתב הרמ"ה ה"מ (=הני מילי) דלא איפשר ליה, דדחיקא ליה שעתא, אבל אם איפשר חייב לאגמורי משנה ותלמוד הלכות ואגדות"⁵⁴. למותר לציין שבבבלי קידושין לא נזכר כל חיוב על האב ללמד את בנו משנה ותלמוד הלכות ואגדות, ולא כל שכן שאין חובה על האב לשכור מלמד לבנו שילמדהו דברים אלו; מה עוד שחילוק זה בין אב ש"דחיקא ליה שעתא" ובין אב שאין השעה דוחקת בו אינו מצוי בתלמודים, ואף אינו עולה מהלכות הרמב"ם. יצוין גם, שבעל הטורים כרמב"ם משמיט מפסקיו את תקנת אושא בעניין כפיית הבן ללימוד תורה.

כמה מן האחרונים התייחסו להלכתו של הרמ"ה בטור ופירושוהו בפנים אחרות: ר' אברהם ישעיהו קרליץ בעל החזון אי"ש, אבן העזר, סימן קמח, על דף ל, א, ד"ה ואילו הכא, שיישב את שיטת הרמ"ה שהבאנו עם המקורות בתלמודים שאינו מלמד אלא מקרא באופן הבא:

...ונראה דמצות עשה המיוחדת בלימוד בנו אינו אלא מקרא כדמסיק בגמ' ומיהו עדיין האב חייב בחינוך בנו לשמור דרכי ד' שהעיקר בזה לימוד התורה ואם נתחייב ללמדו אומנות משום דחיותא היא כל שכן תורה שמוצאה מוצא חיים, אלא שבזה אי אפשר להגביל לכל אדם ואיש איש

52. המעיינים בר"י פערלא לעיל הערה 41, שם, יראו הסברים אחרים לשיטתו של הרמב"ם. אך דומני לפי עניות דעתי שהסבריו דחוקים.

53. יורה דעה, סימן רמה.

54. שם, שם. הרא"ש אינו מביא בפסקיו את הרמ"ה, אך רבנו ירוחם, ספר אדם וחווה, נתיב ראשון, חלק רביעי (וויניציאה, ע' טו, ב) הביא דעתו.

כפי מעלתו במעשים ובטחונו ביוצרו ית', וזה שכתב הרמ"ה שחייב ללמדו בעצמו או לשכור לו עדיין אם אפשר לו כמו שכתוב "כי ידעתיו אשר יצוה" וגו' והכא בסוגין בעיקר מצות עשה של "ולמדתם" שכופין לכל אדם, ובזה יוצא במקרא.

בדברים אלו מיישב מרן בעל החזון אי"ש את הסתירה שבין החובה ללמד את הבן רק מקרא לבין מה שהובא בבבלי קידושין, כט, ב בסוגיית "הוא ללמוד ובנו ללמוד" שהדין הוא שהוא קודם לבנו, אבל אם "בנו זריז וממולח ותלמודו מתקיים בידו" שאז בנו קודמו. סיוע לקדימות הבן הוא המעשה של רב אחא בר יעקב ששלח את בנו רב יעקב ללמוד אצל אביי. על כך שואלים האחרונים אם אין חובה לאב ללמד את בנו אלא מקרא מדוע על האב להעדיף את בנו על פניו בלימוד התלמוד והלכות? וקשה לומר שאביי היה מלמד את הבן מקרא. נראה אפוא שהחיוב להעדיף את הבן ה"זריז וממולח ותלמודו מתקיים בידו" לא נובע ממצוות לימוד תורה אלא מחיוב אחר של "ללמדו אומנות".

מנגד, מכוח קושיה אחרונה זו, סבור ר' שניאור זלמן מלאדי בשולחן הערוך שלו, הלכות תלמוד תורה, קונטרס אחרון, ס"ק א, שאין חיוב התורה מצטמצם רק למקרא אלא נמשך אחר כל מקצועות התורה אלא שלגבי לימוד המקרא יש חובה על האב לשכור מלמד לבנו ואילו באשר ללימוד המשנה והתלמוד אין חובה שכן "... מלמדי משנה ותלמוד היו מצויים לרוב בחינם כדמשמע בגמרא דמי שיש לו אב היה מעלה לירושלים כו' והיינו למקרא בלבד... שמשום שחכמים שבעיר הם עוסקים בלימוד משנה וגמרא לתלמידים...". בעל הקונטרס האחרון אף כופר במונח של קדימות האב, וכלשונו:

...דלא שייך הכא לפסוק דין קדימה לומר דמצוה להקדים האב דוקא למלמדים אחרים דהא איכא טובא דעדיפא מיניה; וגם בדליכא, הרי לא מן הכל אדם זוכה ללמוד...הלכך לא שייך בזה מצות קדימה למסקנא.

אומנם איני ראוי לבא אחר המלך אבל תורה היא ולימוד היא צריכה. מניין ההנחה שהוראת המקרא היתה קשה יותר מן הוראת התלמוד? גם בעל הקונטרס מביא את הסברא ש"הרי לא נכתבה תורה שבעל פה בימיהם" אם-כן סביר להניח שהוראת מקרא הייתה קלה ונגישה מאשר הוראת המשנה והתלמוד. ועוד, אם הוראת המשנה לבנים דומה בחיובה להוראת המקרא כיצד קרה שדווקא להוראת המשנה מצויים חכמים ואילו להוראת המקרא לא

נמצאו? דומה שהמקורות שהבאנו לעיל אף הם אינם תומכים בהשערתו של רש"ז מלאדי.

בדרך אחרת הלך ר' שאול ישראלי בספרו עמוד הימיני, סימן נה, לדעתו חובת הלימוד של האב כלפי בנו היא למקרא בלבד, ואילו החובה מעבר לכך היא כללית ש"הוא מחובת התלמידים אל הרב". לדעתו "המצוה ללמד הבנים, היא מצוה שעיקרה שהבן ילמד, ואין נפקא מינה אם ילמד בעצמו או ישכור לו מלמד... מה שאין כן המצוה ללמד התלמידים, היא מצוה המוטלת על האדם עצמו – החובה ללמד, ואין בכלל מצוה זו שישכור מלמד". אלא שהרב בניגוד לאב אינו מחויב להתבטל ממלאכתו "אם לא שמשלמים לו שכר בטלה. אם-כן רק כשאין דחוקה לו השעה חייב בזה, והוא מדין צדקה שמצווה להחיותו או מדין מזונות שתקנו חכמים לזון הבנים והחייאת נפשו (של המלמד) מקל וחומר". אלא שלעניות דעתי עניין המבחן של "דחיקא ליה שעתא" מכוון אל האב עצמו ולא אל המלמד כפי שיראה המעיין בטור עצמו.

כמו-כן יש לעיין בשיטתו של ר' יחיאל מיכל עפשטיין בעל ערוך השולחן, יורה דעה, סימן רמה, סעיפים ב-טו. מהרצאת דבריו ניכר שאף הוא התלבט בשלל המקורות הנראים סותרים זה את זה. ברם תירוצו לחלק בין חובת האב לפני תקנת יהושע בן גמלא "דמקודם היה האב מלמדו עד י"ג שנה רק מקרא", לבין חובת האב לאחר התקנה "דלאחר התקנה נשתנו הדברים...ועתה אין האב מלמדו רק ראשי פרקים כמו 'תורה צוה' ו'שמע ישראל' להשריש האמונה, ותמונות האותיות ונקודותיהן עד שש או שבע ואח"כ מכניסו לחדר והמלמד מלמדו מקרא ומשנה... וזהו שכתבו הרמב"ם והטור והשו"ע שחייב אדם לשכור מלמד לבנו זהו הכל מתקנת יהושע בן גמלא..." אינו מחוור, לענ"ד, מתוך המקורות התלמודיים עצמם.

ברם לפי דרכנו בסימן הקודם, ניתן אולי לשער, כי הדברים המובאים בטור הם פיתוחה של גישתו הייחודית של הרמב"ם. גם דעתו של בעל הטורים, בהסתמך על הרמ"ה, היא שחובת שכירת המלמד אינה חובת תלמוד תורה כשלעצמה, אלא קשורה היא לחובת המזונות והפרנסה של האב כלפי בניו ובנותיו הקטנים; וכשם שחובה זו תלויה בגמירות-הדעת של האב, ואומדן-הדעת של האב לזון ולפרנס תלויה באומדן עשירותו של האב – אם הוא אמיד, אנו מניחים שהוא גומר בדעתו לזון, ואם איננו אמיד, אין אנו בטוחים שבדעתו לזון את ילדיו, ולכן אין לכפותו – כך גם בדבר שכירות המלמד. לדעת הטור, כמו לדעת הרמב"ם,

אין האב פטור מללמד את בניו "משנה ותלמוד הלכות ואגדות". הוא מחויב בהם, כאמור, אם האב גמר בדעתו לפי מה ששיערו חכמים בדעתם של כל האבות. אלא שבניגוד לרמב"ם המטיל חובה על האב לשכור מלמד ללמדו גם "משנה ותלמוד הלכות ואגדות" מבלי להתחשב ביכולתו של האב, מבחין הטור בין לימוד המקרא לבין הלימוד של "משנה ותלמוד הלכות ואגדות", הבחנה התלויה באומדן דעתו של האב. באשר ללימוד המקרא דעתם של כל האבות גומרת לשכור לבניהם מלמדים מאחר שלימוד זה הוא יסודי ונצרך לכל נפש, וגם אם אין האב אמיד כלל ועיקר, דוחק הוא עצמו ושוכר לבנו מלמד. לא כן כאשר מדובר ב"משנה ותלמוד הלכות ואגדות" – שאין הם דברים השווים לכל נפש – כי אז שכירת מלמד לבן תלויה באומדן הדעת. אם אמיד הוא, אנו מניחים שהוא גומר בדעתו לשכור לבנו מלמד גם לדברים אלו, ואם אינו אמיד ודחוק בפרנסתו, אין הוא גומר בדעתו לשכור מלמד לבנו.

ד. השלכות פרשנות הפוסקים "ללמדו תורה" על חובת האם ועל זכות הבת

מעטה נדון בשאלת אחריותה של האם באשר ללימודם של בניה. כפי שראינו נמנתה מצוות תלמוד התורה, במקורות התלמודיים, בין המצוות המוטלות על האב. אכן מספר מצוות נמנו ברשימת "מצות האב על הבן" והוטלו כחייב על האב לבדו ובפירוש לא על האם. מצוות אלו המוטלות על האב אינן בעיקרן אלא חובות דתיות של עשייה אישית. כך למשל מצוות האב ללמד בנו תורה אינה בתלמודים אלא לימוד אישי אינדיווידואלי ואינה חובה ממונית של שכירת מורים.⁵⁵ אומנם בתלמודים נזכרת החובה להקים בכל עיר אולפנא ללימוד תורה, ונאמר שם שכל עיר שאין בה "תינוקות של בית רבן מחריבין אותה... מחרימין אותה", אבל חובה זו היא ציבורית ומוטלת בשווה על בני כל בני העיר, ואף היא לא נועדה מלכתחילה אלא ל"מי שאין לו אב". משום כך נראה שאין האשה

55. לימוד התורה מתחיל מזמן שהקטן "יודע לדבר אביו מלמדו שמע ותורה ולשון הקודש". תוספתא חגיגה, פרק א, הלכה ב (ליברמן, 374); בבלי סוכה, מב, א; ערכין, ב, ב; ירושלמי סוכה, פרק ג, הלכה יב, ועוד. ולפי האמור בבבלי בבא בתרא, כא, ב לימוד אצל מלמד תינוקות הוא מתקנת יהושע בן גמלא ונועד רק לאלו "שאיין להם אב". מכאן משמע שלימוד תורה היה בעיקרו חובה אישית דתית.

מחויבת ללמד בנה תורה מאחר שהיא עצמה פטורה מללמוד.⁵⁶ (הוא הדין שאין האשה מחויבת ללמד בנה אומנות מאחר שהיא עצמה כאשה נשואה אינה חייבת לעבוד מעבר למלאכת הרווח של עשייה בצמר).⁵⁷ רק מזמן הראשונים, בראשם הרמב"ם, נתעצמה חובת האב הפרטית לשכור מלמד לבנו, חובה התלויה כלשונו ב"מנהג המדינה". וכפי שראינו שיטתו של הרמב"ם השתכללה אצל הטור בהלכותיו. הנושאים ונותנים בדברי הרמב"ם והטור שאינם רואים בדבריהם סטייה מן המסורת התלמודית, יסברו כנראה שאין האם מחויבת מצד עצמה בחינוך ילדיה, וכנראה ברור להם שאם אין הבת מחויבת בלימוד התורה מצד עצמה, אין הוריה האב או האם מחויבים לשכור לה מלמד שילמדה תורה. אך לענ"ד, אם נכונים דברינו כי חובה זו אינה קשורה לתלמוד תורה גופא אלא היא "פרנסת הנפש" כלומר, סניף לחובת האב לזון את ילדיו מטעם צדקה, כי אז אין מקום לפטור את האם ממנה. נראה אפוא שאם קיים שוויון בין אב לאם בעניין חובתם לזון את ילדיהם מטעם צדקה ניתן אף להשוותם, להלכה ולמעשה, בעניין חובתם וזכותם לקבוע את מקום חינוך בניהם ולחייבם בהוצאות לימודיהם. יתר על-כן שכירת מלמד אינה מוטלת רק כלפי הבן, החייב בלימוד תורה בעצמו לכשיגדל, אלא גם כלפי הבת בתור "פרנסת הנפש". ניתן אפוא למצוא סימוכין על חובה עצמאית של "לימוד תורה" לבנות מדבריהם של החכמים, מרן ר' ישראל מאיר הכהן מראדין בעל "החפץ חיים" או ר' זלמן סורוצקין, כדי לאשש מסקנה כי הגם שהבת פטורה ממצות לימוד התורה בטהרתה היא מחויבת ללמוד תורה כדי להינצל מהתדרדרות דתית ו"להשריש אמונה טהורה".⁵⁸

56. בבלי קידושין, כט, ב.

57. הנימוק המובא בבבלי קידושין, ל, ב, לחובה זו של ללמדו אומנות, מאושש השערה שאין החובה עומדת בפני עצמה, אלא משתלשלת מחובתו של אדם להעמיד תולדות וזה לשונו: "דאמר קרא: 'ראה חיים עם אשה אשר אהבת' (קהלת, ט, ט) אם אשה ממש היא – כשם שחייב להשיאו אשה כך חייב ללמדו אומנות. אם תורה היא – כשם שחייב ללמדו תורה, כך חייב ללמדו אומנות". גם דעתו של ר' עקיבא המחייב את האב ללמד את בנו "לשוט על פני המים" נומקה בירושלמי קידושין פ"א ה"א באופן דומה: "...דכתיב: 'למען תחיה אתה וזרעך'" (דברים ל, יט).

58. ר"ז סורוצקין, מאזניים למשפט (תשט"ו) סימן מב;.

ה. סיכום

מסקירת חיובו של האב כלפי בנו "ללמדו תורה", עולה כי החיוב עבר מטאמורפוזה מתקופה לתקופה וכי אין לראות בו דוגמה נוקשה כ"נתינתו מסיני".

בעוד שחובת התלמוד תורה העתיקה הייתה ריטואלית: מסירת המסורת, היא התורה שבעל-פה, כעוקבת אחר התורה שבכתב, בדומה למתכונת קריאת התורה בציבור בשבתות ותרגומה, ולא היה חיוב על האב ללמד את בנו יותר ממה שהוא חייב לעצמו, הרי שמתקופת הראשונים אנו מבחינים בחיוב ללמד את הבן באופן שונה: בצורה רציונאלית, מובנית ושיטתית של התורה שבעל-פה הכוללת את כל המקצועות כולל "התלמוד" – הוא ידיעת הסברות והנימוקים ההלכתיים. שינוי צורה זה הביא לכמה חיובים מתחדשים נוספים: בעוד שלפי התלמודים פטור היה האב מלשכור מלמד מיומן לבנו, כשם שפטור הוא מלשכור מלמד לעצמו, הרי שמתקופת הרמב"ם צצה ועולה החובה של האב לשכור מלמד לבנו, ולשם כך להוציא הוצאות. בעוד שהחיוב הריטואלי חוזר ונשנה כמה פעמים, אף בגדלות הבן, החיוב הרציונאלי נובע ממצוות האב לזון את ילדיו מטעם צדקה – עד שהבן יגדל ויעמוד ברשות עצמו. התפיסה התלמודית ראתה בהנחלת תורה לבן ריטואל של האב כשתועלתו של הבן היא תולדה בלבד, ואילו מתקופת הראשונים הפכה את הנחלת התורה לבן ל"אחריות הורית". שינויים אלה מסבירים את הפטור מוחלט של האם מללמד את בנה תורה במקורות התלמודיים והחיוב הכמעט מוחלט של האם להוציא הוצאות עבור שכר הלימוד של בניה בתקופה הבתרת-למודית.